

พุทธศิลป์ ศิลปะในพระพุทธศาสนา ผลผลิตที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า

Buddhist Art, Arts in Buddhism Products Related to the Buddha

พระศิริวัฒน์ ปิยสีโล (คงศิริ)¹
Phra Siriwat Piyasilo (Khongsiri)

บทคัดย่อ (Abstract)

นับตั้งแต่พระพุทธศาสนาได้เข้ามาประดิษฐานในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบันได้กว่า 2,000 ปี พุทธศาสนาได้มีบทบาทต่อชีวิตของคนไทย รวมถึงบทบาทที่มีต่อการสร้างสรรค์ศิลปกรรมไทย หรือพุทธศิลปกรรมไทยมายาวนาน และงานศิลปกรรมเหล่านั้นก็เจริญเติบโตเผยแพร่ไปพร้อมกับ พุทธศาสนาในทุกท้องถิ่นของไทย ดังนั้น นอกจากจะศึกษาพุทธศาสนาโดยผ่านคัมภีร์ทางศาสนาแล้ว พุทธศิลปกรรมในอดีตยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการเข้าใจความคิดทางพุทธศาสนาของผู้คนในอดีตได้เช่นกัน งานพุทธศิลปกรรมที่มีการสร้างสรรค์มายาวนานมีการปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัย เช่นเดียวกับความเข้าใจความหมายของคำว่า “ศิลปะ” ที่ต่างไปจากการรับรู้ของคนในยุคปัจจุบัน ดังนั้นการสร้างงานพุทธศิลปะนั้นจะต้องทำด้วยความประณีต เพราะเป็นผลงานการแสดงฝีมือของช่างทุกประเภท แสดงผลงานตามแบบอย่างทางศิลปกรรมที่นิยมกันอยู่ในเวลานั้น โดยใช้เทคนิคและวิธีการที่รับรู้และความ สามารถในสมัยนั้น นับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งของประเทศชาติ เป็นสิ่งที่ให้ความรู้ทางด้านวิวัฒนาการของวิชาการต่าง ๆ อย่างหาค่ามิได้

คำสำคัญ (Keywords): พุทธศิลป์; งานพุทธศิลปกรรม; มรดกทางวัฒนธรรม

Abstract

More than 2,000 years since Buddhism was enshrined in the land that is presently Thailand. Buddhism plays an important role in the lives of Thai people, including their role in the creation of Thai arts or Thai Buddhist art for a long time. And those works of art are growing, published with Buddhism in every region of Thailand (Phra Khru Teerasuttapoj). Therefore, in addition to studying Buddhism through religious scriptures, Buddhist art in the past can also be used as a tool to

Received: 2021-11-19 Revised: 2021-12-25 Accepted: 2021-12-27

¹ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Faculty of Social Sciences
Mahachulalongkornrajavidyalaya University.
Corresponding Author e-mail: 6401104317@mcu.ac.th

understand people's Buddhist thoughts in the past. Buddhist art works that have been created for a long time have been modified according to the era. Understanding the meaning of the word “art” that is different from the perception of people in the present Therefore, the creation of Buddhist art must be done with elaboration. Because it is a work of craftsmanship of all types of craftsmen who exhibited works according to the precedent of art that was popular at that time. Using techniques and methods that have been known and competent in those days. It is a very important cultural heritage of the nation. It is invaluable in providing knowledge on the evolution of various academic disciplines.

Keywords: Buddhist art; Buddhist works of art; Cultural heritage

บทนำ (Introduction)

พุทธศิลป์ หรือศิลปะในพระพุทธศาสนา เป็นผลผลิตที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหรือพระพุทธศาสนา ในรูปของประติมากรรม ศิลปกรรม จิตรกรรม สถาปัตยกรรม เป็นต้น แนวคิดเกี่ยวกับ ผลงานดังกล่าวนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ผ่านกระบวนการผลงานทางด้านศิลปะ เรียกว่าศิลปะในงานพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า และชาดก ในพระชาติต่าง ๆ ตลอดถึงประวัติศาสตร์ทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น

พุทธศิลป์ สามารถแยกศัพท์เป็น “พุทธ” และ “ศิลปะ” คำว่า “พุทธ” แปลตามรูปศัพท์ว่า รู้ตื่น เบิกบาน หรือโดยนัยยะก็คือพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้รู้หรือผู้ตรัสรู้ร้อยสี่ 4 คำว่าตื่น คือตื่นจากโมหะ หรืออวิชชา และคำว่าเบิกบานคือความเบิกบานพระหทัยที่ได้หลุดพ้นจากสรรพกิเลสตัณหาทั้งปวง โดยตรงพุทธะก็คือพระพุทธเจ้า ใช้เป็นพระนามเฉพาะของพระบรมศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา เรียกเป็น สามัญว่าพระพุทธเจ้า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า หรือศาสนาของพระพุทธเจ้า จึงเรียกว่า “พระพุทธ ศาสนา” ดังนั้น คำว่า “พุทธะ” ในที่นี้จึงหมายถึงพระพุทธเจ้า อีกนัยหนึ่งว่าพุทธะ โดยปริยายคือพระพุทธศาสนาโดยองค์รวมนั่นเอง อันได้แก่วัตถุธรรม และนามธรรมที่รวมเรียกว่าพระพุทธศาสนา รวมถึงการศึกษาสิ่งที่มีเนื่องด้วยพระพุทธเจ้า หรือเนื่อง ด้วยพระพุทธศาสนา

ในเบื้องต้นอาจสรุปได้ว่า คำว่า “พุทธศิลป์” เป็นคำศัพท์ที่ถูกประยุกต์ขึ้นมาใช้ใหม่ เป็นคำสมาส เดิมทีในรูปบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ไม่มีคำศัพท์นี้ปรากฏ เป็นการต่อคำศัพท์เชื่อมศัพท์เข้ามา ใช้ในภายหลัง ถ้านำมาใช้ในรูปของบาลีไวยากรณ์ ก็จะเป็น จตุตถัตถ์ปฐีสมาส ว่า “พุทธสฺส ลิปป์ = พุทธลิปป์, แปลว่า ศิลปะเพื่อพระพุทธเจ้า ชื่อว่าพุทธศิลปะ (พุทธศิลป์) หมายความว่า เป็นการสร้างศิลปะ เพื่อเป็นพุทธบูชาพระพุทธเจ้า (พุทธธานุสสติ หรือพุทธคุณ) หรือศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อพระพุทธศาสนา อีกนัยยะหนึ่งคำว่าพุทธศิลปะ สามารถวิเคราะห์เป็นปัญจมีฆฉลอมสมาส ก็ได้ ดังนี้ “พุทธสมา ชาติ ลิปป์ = พุทธลิปป. แปลว่าศิลปะอัน

เกิดจากพระพุทธรูปศาสนา ชื่อว่าพุทธศิลปะ หมายความว่าพุทธศิลปะชนิด เหล่านี้เกิดมาจากแนวคิด ศรัทธาปสาทะ และแรงบันดาลใจอันเกิดจากอิทธิพลคำสอนในพระพุทธรูปศาสนา สะท้อนผ่านมุมมอง และวิธีคิดโดยอาศัยศิลปะเชิงพุทธ

ตามนัยยะนี้ **พุทธศิลปะ** จึงหมายถึงอรรถะ 2 ประการ คือ (1) ศิลปะที่สร้างขึ้นเพื่อเป็น พุทธบูชา เป็นพุทธานุสสติ (2) ศิลปะที่เกิดจากแรงจูงใจในการสร้างสรรค์ผลงานที่เกี่ยวข้องกับ พระพุทธรูปศาสนา ทั้งในแง่อิทธิพลความเชื่อและหลักธรรมคำสอนในการดำเนินชีวิต

ประวัติการสร้างพระพุทธรูป

แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปนั้นนอกจากจะสะท้อนถึงความงดงามทางศิลปะ แล้ว ยังมีความสำคัญในแง่ที่เกี่ยวกับหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ อีกด้วย ดังที่ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี กล่าว ว่า วิธีการในการสร้างพระพุทธรูปนั้นยุ่งยาก ลักษณะความสวยงามทางศิลปะอย่างเดียวยังไม่ เพียงพอ เพราะเหตุว่า รูปที่สร้างขึ้นตามอุดมคตินั้นต้องนำไปเข้าถึงแก่นของคำสั่งสอนของ พระพุทธรูปศาสนาด้วย ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าคำสั่งสอนของพระพุทธรูปศาสนาฉบับบาลีให้มีรูปขึ้น ไม่ใช่รูปรูปร่างนั้นแสดงถึง รูปร่างที่แท้จริงของพระพุทธรูปองค์ (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, 2537)

การสร้างพระพุทธรูป จึงมีที่มาที่ไปเกี่ยวกับแนวคิดคำสอนทางพุทธรูปศาสนาอย่างแยก ไม่ได้ ซึ่งตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์แม้ไม่ปรากฏชัดว่ามีการสร้างพระพุทธรูปในสมัยพุทธกาล หรือไม่ แต่มีการกล่าวอ้างถึงตำนานการสร้างพระพุทธรูป คือตำนานพระแก่นจันทน์ ซึ่งมี รายละเอียดที่แสดงให้เห็นที่มา สำคัญของการสร้างพระพุทธรูป ดังที่สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงรา ชานุภาพ กล่าวไว้ว่า

“เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าไปเทศนาโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และพระองค์ ทรงจำพรรษา อยู่สามเดือน พระเจ้าประเสนชิตแห่งกรุงโกศลราชูร์มิได้ เห็นพุทธรูปเป็นเวลาช้านาน เกิดความระลึกถึงจึงตรัสให้ช่างสลักรูปพระพุทธองค์ด้วยไม้แก่นจันทน์แดงประดิษฐานไว้เหนือ อาสนะที่พุทธรูปเคยประทับ ครั้นเมื่อพระพุทธองค์เสด็จจากดาวดึงส์มายังที่ประทับ พระแก่น จันทน์ลุกขึ้นปฏิสนธิ์ ด้วยพุทธานุภาพแต่พระพุทธองค์ทรงห้ามเสีย และตรัสสั่งให้รักษาพระแก่น จันทน์นั้นไว้เพื่อเป็นต้นแบบอย่างของพระพุทธรูปซึ่งสร้างกันต่อมาภายหลัง แต่เข้าใจว่าเรื่อง ดังกล่าวเป็นงานเขียนในชั้นหลัง” (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2544)

จากตำนานนี้แสดงให้เห็นว่าแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปในอดีต เริ่มจากความ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า เมื่อไม่ได้เห็นพระองค์จริงของพระองค์จึงสร้างองค์แทน คือพระพุทธรูปขึ้นมา ตามหลัก คำสอนทางพระพุทธรูปศาสนานั้น การระลึกถึงพระพุทธเจ้าจัดเป็นกรรมฐานข้อหนึ่ง ที่ เรียกว่า “พุทธานุสสติ กรรมฐาน” ซึ่งเป็นการน้อมจิตระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเพื่อให้จิตมีความ สงบ

อย่างไรก็ตาม ในยุคแรกนั้นยังไม่มีพระพุทธรูป หากแต่เป็นสิ่งที่ เป็นเชิงสัญลักษณ์ มากกว่า สังเกตหลักฐานทางโบราณคดีเช่น ธรรมจักรและสถูปเจดีย์ที่ปรากฏ ในรัชสมัยของพระเจ้า อโศกมหาราช และไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงว่ามีการสร้างพระพุทธรูปในสมัยนั้นเลย ทั้งนี้สิ่งต่าง ๆ

ที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้าในยุคแรกเริ่มอาจมาจากแนวคิดเรื่องเจดีย์ 4 ได้แก่ ธาตุเจดีย์, ธรรมเจดีย์, บริโภคเจดีย์ และอุทเทสิกเจดีย์ (เสนอ นิลเดช, 2543)

1. **ธาตุเจดีย์** คือ เจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธรูปเจ้า เดิมมีเพียง 8 แห่ง ตามเมืองที่ได้รับการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุไปไว้สักการะหลังพุทธปรินิพพาน หลังจากนั้นพระเจ้าอโศกมหาราชทรงนำมารวบรวมใหม่และได้ทรงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุออกไปบรรจุไว้ในพุทธเจดีย์ตามเมืองต่าง ๆ อีกหลายแห่ง

2. **บริโภคเจดีย์** คือ เจดีย์ที่สร้างขึ้นในบริเวณที่พระพุทธรูปเจ้าเคยประทับเมื่อครั้งทรงพระชนม์อยู่ ซึ่งได้แก่ สถูปเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสังเวชนียสถานนั่นเอง ซึ่งต่อมาเกิดนิยมนิยมนสถานที่ที่เกิดพุทธปาฏิหาริย์ว่าเป็น บริโภคเจดีย์ เพิ่มเป็นอีก 4 แห่ง ได้แก่ สถานที่เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมืองสังกัสสะ สถานที่ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ เมืองศราวาสติ สถานที่ทรงทรมานช้างนาฬาคีรี เมืองราชคฤห์ และสถานที่ทรง รับน้ำผึ้งจากพระยาวานร สวนมะม่วง เมืองเวสาลี

3. **ธรรมเจดีย์** คือ สถานที่ประดิษฐานหรือจารึกพระธรรมคำสอนของพระพุทธรูปเจ้า ได้แก่ พระไตรปิฎก

4. **อุทเทสิกเจดีย์** คือ สิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อระลึกถึงพุทธคุณหรือเจตนาอุทิศต่อพระพุทธรูปเจ้า โดยมากเป็น ศิลปวัตถุต่าง ๆ ที่นิยมใช้เป็นสิ่งแทนพระพุทธรูป อาทิ ธรรมจักร รอยพุทธบาท และพุทธอาสน์ เป็นต้น จนกระทั่งมีการนิยมนิยมนสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นอุทเทสิกเจดีย์ (เทพ สาริกบุตร, 2503)

นอกจากการระลึกถึงพระพุทธรูปเจ้าที่เป็นเหตุให้มีการสร้างพระพุทธรูปแล้ว แนวคิดอย่างหนึ่งที่เป็นหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาคือ การบูชา ซึ่งตามหลักมงคลสูตรนั้น ได้ อรรถาธิบายถึงบุคคลและสิ่งที่ควรบูชาไว้เพื่อให้พุทธศาสนิกชนปฏิบัติตาม เมื่อไม่มีพระพุทธรูปเจ้าดำรงพระชนม์อยู่ พุทธบริษัทที่มีศรัทธาต่อพระองค์จึงได้สร้างองค์แทนขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องสักการะบูชาตนเอง

แนวคิดการสร้างพุทธศิลป์ในพระพุทธรูปศาสนา

แนวคิดพุทธศิลป์ในพระพุทธรูปศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศไทย มีข้อสังเกตว่า น่าจะเป็นไปได้ว่าประเทศไทยมีพระพุทธรูปมากกว่าประเทศอื่น ๆ ในโลก มีทั้งขนาดใหญ่ถึงขนาดใหญ่โต และสร้าง จากวัสดุต่าง ๆ เช่น ศิลา ปูน ดินเผา แก้วผลึกหรือหยก ไม้ งาช้าง สัมฤทธิ์ เป็นต้น โดยธรรมเนียมการสร้างพระพุทธรูปเริ่มตั้งแต่เมื่อคนไทยเข้ามา อาศัยอยู่ในประเทศไทย วัสดุที่นิยมกันมากที่สุด คือ สัมฤทธิ์ ซึ่งได้แก่ส่วนผสมของทองแดง ดีบุก และโลหะอื่น ๆ ซึ่งบางครั้งก็ มีเงินและทองคำเป็นส่วนผสม อยู่ด้วย..มากกว่า 1,300 ปีมาแล้วที่ศิลปินมุ่งสร้างพระพุทธรูปจวบจนทุกวันนี้ (พ.ศ. 2501) ประเทศไทยมีพระพุทธรูปมากกว่าประชากรของประเทศเสียอีก พุทธศาสนิกชนในประเทศไทยเชื่อว่าการสร้างพระพุทธรูปนั้นส่งผลในทางกุศลบุญอย่างมากด้วย อาณิสสแห่งการสร้างพระพุทธรูปไม่ว่าเล็กหรือใหญ่ ด้วยวัตถุใดก็ตาม ผู้สร้างจะเป็นผู้มีทรงงาม รูปงาม มีฤทธิ์เดชมาก มียศมีศักดิ์ มีความสุข ไม่มีโรค อายุยืน ไม่มีเวรไม่มีภัย เกิดในตระกูลกษัตริย์

หรือตระกูล พราหมณ์ มีทรัพย์มาก มีทาสชายหญิงบริวารห้อมล้อม ทุกเมื่อ และจะบรรลุนิพพาน นอกจากการสร้างพระพุทธรูปแล้ว การซ่อมพระพุทธรูปให้คงอยู่ในสภาพ ที่สมบูรณ์ ก็จะทำมาซึ่ง ชัยชนะเหนือศัตรู มีทรัพย์มีสินไม่มีวันสิ้นสุดดังเช่นพระเจ้าวัฏกังคุลี ผู้รับชนะ เหล่าพระราชานึ่ง ร้อยเอ็ดพระองค์ผู้มารุกรานด้วย “ทรงยกพระองค์ขึ้นนั่งหนึ่งทรงชี้ พระราชาเหล่านั้น ไปรอบ ๆ ขณะนั้นเทียว พระราชาทั้งปวงพร้อมทั้งเสนามีช้างเป็นต้น หนีไป (เทพ สาริกบุตร, 2503) ทั้งนี้ ด้วยยานิสสงส์ที่พระเจ้าวัฏกังคุลีได้ไปซ่อมพระองค์ของพระพุทธรูปที่ขาดไป ให้สมบูรณ์ ขาดก เรื่องเดียว กันนี้ยังให้สาเหตุของการสร้างพระพุทธรูปว่า เมื่อครั้งพระเจ้าปเสนทิ กษัตริย์แห่งแคว้น โกศล เสด็จไปเฝ้า พระพุทธเจ้าที่พระเชตวันมหาวิหาร แต่พระพุทธองค์มิได้ประทับอยู่ ณ ที่นั้น พระเจ้าปเสนทิเกิดความสลดพระทัย จึงตรัสว่า “โลกนี้เว้นจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว เชื่อว่าว่างเปล่า ไม่มีที่พำนัก ไม่มีที่พึ่งพิง” ต่อมาในวันรุ่งขึ้นพระเจ้าปเสนทิไปเฝ้าพระพุทธเจ้าซึ่งเสด็จกลับมาแล้ว และทูลว่า เมื่อพระองค์ยังทรง พระชนม์อยู่เสด็จไปที่อื่น ข้าพระองค์เมื่อไม่เห็นพระรูป พระองค์ย่อมเป็นผู้ไม่มีที่พึ่ง มีทุกข์ ก็เมื่อพระองค์ ปรินิพพานแล้ว สัตว์โลกนี้ จะพึงมีความสุขแต่ที่ ไหนหาได้ เพราะฉะนั้น ขอพระองค์ทรงอนุญาต เพื่อทำพระรูปอันประเสริฐของพระองค์ เพื่อ ประโยชน์แก่การบูชา สักการะของนร และเทวดาแก่ ข้าพระองค์นั้นเทียว (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2551)

ศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาประเภทจิตรกรรมนั้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นศิลปะที่ใช้สื่อ ความหมาย พุทธปรัชญาได้ลึกซึ้งกว่าศิลปกรรมประเภทอื่น ๆ ดังที่ศาสตราจารย์ แสง จันทรงาม กล่าวไว้ว่า “สัญลักษณ์ประเภทจิตรกรรม หมายถึง รูปภาพของสิ่งต่าง ๆ ที่ศาสนา สวาก หรือเหล่า คณะศาสนิกของศาสนาใดศาสนาหนึ่งรับเอามาเป็นเครื่องหมายแทนหลักการสำคัญหรือหลักการ อย่างของศาสนานั้น ๆ ทั้งนี้ก็เพราะหลักการหรือคำสอนทางศาสนาเป็นนามธรรม เป็นปรัชญาที่ ค่อนข้างจะลึกซึ้ง ยากที่คนธรรมดาสามัญจะเข้าใจได้ทันที กว่าจะเข้าใจได้ต้องมีผู้เชี่ยวชาญมา อธิบายให้ฟังอย่างละเอียดและใช้เวลานานพอสมควร ถ้าไม่มีผู้เชี่ยวชาญมาอธิบายให้ฟัง คนธรรมดา ก็ไม่มีโอกาสจะได้เข้าถึงแก่นแท้ ของพระศาสนาได้ คงจะอยู่ในขั้นของพิธีกรรมและจริยธรรมเท่านั้น ด้วยเหตุนี้จึงต้องมีการสร้างสัญลักษณ์ ที่เป็นรูปธรรมขึ้นมาแทนนามธรรม เมื่อศาสนิกมองเห็นแล้ว จะได้นึกถึงหลักคำสอนสำคัญของศาสนาทันที” (ศ. แสง จันทรงาม, 2534)

จากหลักฐานทางศิลปกรรม การสร้างรูปเคารพของพระพุทธเจ้าที่เป็นรูปมนุษย์ ปรากฏ เป็นครั้งแรก ในศิลปะอินเดีย สมัยคันธารราฐ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 6-7 หลังจากที่พระพุทธองค์ เสด็จสู่ปรินิพพานแล้วประมาณ 700 ปี โดยปรากฏหลักฐานว่า ในอินเดียโบราณสมัยก่อนหน้านั้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ 3-6 ในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชยังไม่มีการสร้างรูปเคารพของ พระพุทธเจ้าในรูปที่เป็นมนุษย์ แต่จะใช้รูปที่เป็นสัญลักษณ์แทน โดยเฉพาะพุทธประวัติที่ปรากฏอยู่ ตามศาสนสถาน เช่น ที่สถูปสาญจี และตาม เจดีย์สถานต่าง ๆ หากเป็นรูปตอนประสูติจะแสดงด้วย รูปพระนางสิริมหามายาทรงยืนเหนี่ยวกิ่งไม้ รูปตอนตรัสรู้แสดงด้วยต้นโพธิ์ และบัลลังก์ รูปตอน ปฐมเทศนาแสดงด้วยธรรมจักรกับกวางหมอบ แสดงให้เห็นว่า ยังไม่มีประเพณีการสร้างพระพุทธรูป หรืออาจยังเป็นข้อห้ามอยู่

หลักฐานการสร้างพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดในอินเดียปรากฏขึ้นราว ๆ พุทธศตวรรษที่ 7 โดยเกิดขึ้นในสมัยของพระเจ้ากนิษกะ แห่งราชวงศ์กุษาณะ ที่แคว้นคันธารราฐ ราว ๆ พ.ศ. 663 - 705 ทั้งนี้ เป็นผลมาจากการที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช กษัตริย์แห่งอาณาจักรมาซิโดเนียทางตอนเหนือของ ประเทศกรีซ ได้สร้างจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่ ครอบคลุมคาบสมุทรบอลข่าน อียิปต์ ตุรกี และเปอร์เซีย จนมา ถึงดินแดนภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ที่แคว้นคันธารราฐ ในพุทธศตวรรษที่ 3 คติการสร้างรูปเคารพเป็นพระพุทธรูปจึงน่าจะได้แรงบันดาลใจจากอิทธิพลของชาวกรีกที่แพร่หลายตั้งแต่ในครั้งนั้น และนำเอาคติความเชื่อต่าง ๆ เข้ามาผสมผสานกับความเชื่อเดิมของชาวพื้นเมือง ส่งผลให้น่าความนิยมในการสร้างรูปเคารพเทพเจ้าของชาวกรีกมาสร้างเป็นพระพุทธรูปขึ้น ดังนั้นพระพุทธรูปสมัยคันธารราฐ ซึ่งเป็นสมัยแรกสุดที่มีการสร้างพระพุทธรูปจึงมีลักษณะเป็นแบบชาวกรีกค่อนข้างมาก ทั้งรูปร่าง หน้าตา และลักษณะการครองจีวร

การสร้างพระพุทธรูปไม่ใช่การสร้างรูปเหมือนของพระพุทธเจ้า แต่เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธองค์ ดังนั้น ลักษณะของพระพุทธรูปในแต่ละสกุลช่าง และแต่ละสมัยจึงแตกต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าพระพุทธรูปจะมีรูปแบบที่แตกต่างกัน แต่ในการสร้างพระพุทธรูป จะมีสัญลักษณ์สำคัญที่บ่งบอกว่ารูปนั้นเป็นพระพุทธรูป เรียกว่า มหาปุริสลักษณะ หรือลักษณะของมหาบุรุษรวม 32 ประการ เช่น มีขนระหว่างคิ้ว เรียกว่า อุณาโลม มีส่วนบนของศีรษะนูนสูงขึ้น คล้ายสวมมงกุฎ เรียกว่า อุณหิส หรือ อุษณิษะ หรือพระเกตุมาลา นอกจากนี้ ยังมีพระรัศมีที่เปล่งออกมาจากพระเศียรของพระพุทธรูป ทำเป็นตุ้มกลมคล้ายดอกบัวตูม หรือชูสูงขึ้นคล้ายเปลวไฟ เมื่อกล่าวถึงพุทธศิลป์ในพระพุทธรูปศาสนาสามารถศึกษาได้จากพุทธลักษณะ พระอิริยาบถและลักษณะพระปางของพระพุทธเจ้า (ศ. แสง จันทรงาม, 2534)

พระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์สำคัญ ซึ่งเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวไทยและพุทธศาสนิกชน ทั่วโลก ประวัติความเป็นมาของการสร้างพระพุทธรูป มีหลักฐานทางด้านโบราณคดีระบุว่า เริ่มมีการสร้าง พระพุทธรูปเกิดขึ้นครั้งแรก หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงแล้วเกือบ 700 ปี พระพุทธรูปในยุคแรกจัดเป็นศิลปะคันธารราฐ โดยได้รับอิทธิพลทางด้านรูปแบบมาจากช่างชาวกรีก ซึ่งสร้างรูปเทพเจ้าตามลัทธิความเชื่อของตน ต่อมาชาวพุทธได้นำแบบอย่างมาผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม ของชาวอินเดียพื้นเมืองที่นับถือศาสนา ซึ่งมีการสร้างรูปเคารพอยู่ก่อน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2554) โดยมีวิธีคิดที่แตกต่างจาก หลักธรรมทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นแบบอเทวนิยมชาวพุทธให้ความสำคัญกับพระพุทธรูปในฐานะสัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้ามิได้ ต้องการสร้างรูปเหมือนของพระพุทธองค์ หรือรูปเคารพในความหมายแบบศาสนาเทวนิยมที่มีมาแต่เดิม ต่อมาคตินการสร้างพระพุทธรูปจากอินเดียได้แพร่หลายไปสู่ดินแดนที่รับนับถือ พุทธศาสนา นายช่างศิลปินในดินแดนต่าง ๆ ได้สร้างสรรค์ผลงานปฏิมากรรม โดยปรับปรุงรูปแบบให้สอดคล้องกับสุนทรียภาพและรสนิยมของผู้คนในท้องถิ่น ตลอดจนสามารถพัฒนาให้เกิดลักษณะเฉพาะของตนได้ในที่สุด (ราชบัณฑิตยสถาน, 2550)

กรณีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรก

มีนักปราชญ์ราชบัณฑิตหลายท่านได้ให้ข้อคิดเห็นในเรื่องการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรกไว้อย่างเป็นข้อสังเกตที่สำคัญดังประการต่อไปนี้

พระเจ้ามิลินท์ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก และต่อจากนั้นชาวกรีกที่อยู่ทางทิศเหนือของอินเดียก็ได้นับถือพุทธศาสนากันไป และได้ทำกุศลสร้างปูชนียสถานและสร้างพระพุทธรูปขึ้นบูชา จนปรากฏเป็นพุทธศิลป์ตระกูลหนึ่งเรียกว่าตระกูลคันธารราษฎร์ (คิกฤทธิ ปราโมช, 2537)

ศิลปะคันธารราษฎร์ดูเหมือนเป็นศิลปะแรก ที่กล้าประดิษฐ์พระพุทธรูปขึ้นเป็นรูปมนุษย์ ปัญหาข้อนี้ยังคงถกเถียงกันอยู่ แต่พระพุทธรูปแบบกรีกโรมันก็ดูจะเป็นพระพุทธรูปแบบที่เก่าที่สุด (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2545) เพราะพวกกรีกได้คิดทำพระพุทธรูปขึ้นในคันธารราษฎร์ตั้งแต่ครั้งพระเจ้ามิลินท์ (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2517)

พุทธเจดีย์ที่สร้างขึ้นในคันธารราษฎร์ครั้งพระเจ้ามิลินท์นั้นเอาแบบอย่างไปจากมัชฌิมประเทศ แต่พวกโยนก (กรีก) เป็นชาวต่างประเทศไม่เคยถือข้อห้ามการทำรูปเคารพ ข้าคตศาสนาเดิมของพวกโยนกก็เลื่อมใสในการสร้างเทวรูปสำหรับสักการบูชาด้วย เพราะเหตุนี้พวกโยนกไม่ชอบแบบของชาวอินเดียที่ห้ามสร้างรูปเคารพ จึงคิดทำพระพุทธรูปขึ้นเป็นเครื่องประดับเจดีย์สถานพระพุทธรูปจึงมีขึ้นในคันธารราษฎร์เป็นปฐม (พ.ศ. 365 – 383) (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2517)

ในอีกหลักฐานบ่งบอกว่าพระเจ้ากนิษกะ ยังทรงเป็นพระราชอาองค์แรกที่โปรดให้ตีพิมพ์พระพุทธรูปขึ้นบนด้านหลังของเงินเหรียญของพระองค์ด้วย สิ่งนี้อาจทำให้เห็นได้ว่าพระพุทธรูปองค์สร้างขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลพระเจ้ากนิษกะอีกด้วย

นักปราชญ์หลายท่านได้พยายามที่จะจัดลำดับว่าสกุลช่างคันธารราษฎร์หรือสกุลช่างมถุราสร้างพระพุทธรูปขึ้นก่อนกัน มีหลายความเห็นที่เอนเอียงไปทางสกุลคันธารราษฎร์ เนื่องจากพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดเป็นฝีมือช่างคันธารราษฎร์ และมีข้อสนับสนุนที่ว่าพวกกรีกไม่เคยถือข้อห้ามการทำรูปเคารพและเดิมพวกนี้ก็เลื่อมใสในการสร้างเทวรูปสำหรับสักการะบูชาอยู่แล้ว เมื่อนับถือพระพุทธรูปจึงคิดทำพระพุทธรูปขึ้นไว้ (ผาสุข อินทราวุธ และ สิ้นชัย กระบวนแสง, 2541)

จึงพอสรุปได้จากการค้นคว้าในปัจจุบันซึ่งเชื่อกันว่า พระพุทธรูปที่เป็นรูปมนุษย์เริ่มเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในแคว้นคันธารราษฎร์ในรัชกาลพระเจ้ากนิษกะวงศ์กุษาณะราวพุทธศตวรรษที่ 7 และเป็นฝีมือของชาติ กรีก โรมัน (สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2517)

นอกจากนี้พระเจ้ากนิษกะทรงทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นอีกครั้ง อันเป็นเหตุให้พระพุทธรูปศาสนาแยกออกเป็น 2 ฝ่าย คือหินยานทางฝ่ายใต้และมหายานทางฝ่ายเหนือ พระพุทธรูปศาสนาฝ่ายหินยานได้แพร่หลาย ลงมาทางตอนใต้ตลอดดินแดนอินเดีย ลังกา พม่า ไทย ส่วนฝ่ายมหายานที่แพร่หลายไปทางเหนือถึง เนปาล ทิเบต จีน เกาหลี และญี่ปุ่นในที่สุด (อภัย นาคนางค์, 2533)

ปรัชญาธรรมทางวัตถุในงานประติมากรรม

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ กล่าวว่า “เป้าหมายของการสร้างศิลปะที่เกี่ยวข้องกับศาสนานั้น ต่างไปจากการสร้างศิลปะประเภทอื่น เพราะมีเป้าหมายที่แน่นอนอยู่ที่การศิลปกรรมเพื่อรับใช้ศาสนา ดังนั้นเนื้อหาของศาสนศิลป์จึงเน้นที่ความดีและความงามเพื่อให้ผู้พบเห็นได้รับ ความรู้สึกนึกคิดบนพื้นฐานที่เป็นปรัชญาของศาสนาแต่ละศาสนา (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, 2542)

การสร้างพระพุทธรูปเป็นการแสดงออกถึงความระลึกถึงพระพุทธเจ้า แต่ด้วยพระพุทธเจ้าไม่ได้ ดำรงพระชนม์อยู่แล้ว การจะเข้าเฝ้า กราบไหว้ บูชาพระองค์จริงของพระพุทธเจ้า จึงไม่อาจกระทำได้ ด้วยเหตุนี้จึงมีการสร้างพระพุทธรูปขึ้น เพื่อเป็นที่สักการบูชาแทนพระพุทธเจ้า ซึ่งตามหลักการทาง พระพุทธศาสนา การเคารพบูชาพระพุทธเจ้าถือเป็นหลักธรรมสำคัญประการหนึ่งในหมวดการธรรม 6 ประการ ได้แก่ สัตถุการวตา การแสดงความเคารพต่อพระศาสดา คือ พระพุทธเจ้า (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2550)

เมื่อมีพระพุทธรูปอยู่ในบ้านหรือเห็นพระพุทธรูปในสถานที่ต่าง ๆ หากบุคคลมีความศรัทธาอย่างจริงใจอยู่เป็นพื้นฐาน ย่อมเป็นเครื่องเตือนและเป็นแรงจูงใจให้ประพฤติธรรมได้เสมอ เมื่อเราสังเกตดูลักษณะพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยต่าง ๆ จะเห็นว่า มีลักษณะทางกายภาพที่จะพบเห็นโดยทั่วไป คือ พระเศียรแหลม พระกรณยาน พระเนตรมองต่ำ พระพักตร์ สงบนิ่ง มีรอยยิ้มของผู้เข้าใจโลก ลักษณะดังกล่าวที่พบได้ในพุทธรูปได้มีการตีความออกเชิงปรัชญา หรือ ปรัชญาธรรมให้ได้พิจารณา คือ

พระเศียรแหลม หมายถึง สติปัญญาที่เฉียบแหลมในการดำเนินชีวิต สอนให้เราใช้ชีวิตและรู้จัก แก้ปัญหาต่าง ๆ ด้วยสติปัญญาไม่ใช่ใช้แต่อารมณ์

พระหุยาน หมายถึง ให้ชาวพุทธเป็นคนหูหนวก มีความหนักแน่นมั่นคง ไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ แต่หมั่นคิด พิจารณาไตร่ตรองด้วยสติปัญญา แล้วจึงเชื่อในหลักฐานและข้อพิสูจน์ ที่ตัวเองได้นำไปทดสอบแล้ว

พระพระเนตรมองลงที่พระวรกายของพระองค์ หมายถึง สอนให้มองตนเองและพิจารณาตนเองเสมอ ตักเตือนแก้ไขตนเองก่อนจะไปคอยจับผิดผู้อื่น จึงมีพุทธพจน์ตรัสให้เตือนตนเองว่า “อตตนา โจทยตตนา” (จงเตือนตนด้วยตน) (ขุ.ธ. (ไทย) 25/339/151) ซึ่งแปลเป็นกลอนว่า “จงเตือนตนของตนให้พ้นผิด ตนเตือนจิตตนได้ใครจะเหมือน ตนเตือนตนไม่ได้ ใครจะเตือน อย่าแซ่เขื่อนจงเตือนตนให้พ้นภัย”

พระหน้าสงบนิ่ง หมายถึง ไม่หวั่นไหวไปกับปัญหาทั้งเล็กและใหญ่ ให้ความรู้สึกเย็นสบายต่อผู้พบเห็นอยู่เสมอในชีวิตของเรา

พระมีรอยยิ้ม หมายถึง ปรีศนาจากปากที่มีรอยยิ้ม เป็นสัญลักษณ์ของผู้ที่รักสรรพสิ่ง รักโลก และเข้าใจความจริงของโลก ความจริงที่ว่า ทุกสิ่งย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา นอกจากนี้ ยังมีการตีความลักษณะพระพุทธรูป

นอกเหนือจากที่กล่าวมา 5 ประการ เช่น มีเปลวไฟเหนือเศียรพระพุทธรูป การห่มจีวร บางใส เหมือนไม่มีจีวร ประทับยืนหรือนั่งเหนืออาสนะเป็น รูปดอกบัว ลักษณะเหล่านี้สามารถตีความทางปรัชญาวัตรธรรม ได้ตามที่สมบูรณ์ คำติ กล่าวไว้ ดังนี้ (สมบูรณ์ คำติ, 2544)

มีเปลวไฟเหนือเศียรพระพุทธรูป มีความหมายถึง โลกุตตรธรรม แท่นแสงสว่างแห่งชีวิต หลักธรรม สอนให้เราอยู่เหนือโลกได้อย่างที่เป็นจริงอย่างถูกต้อง

การห่มจีวรบางใส เหมือนไม่มีจีวร มีความหมายทางปรัชญาว่า ร่างกายเราไม่มีอะไร มีแต่ ความว่าง ไม่มีอะไรน่ายึดมั่นถือมั่น สามารถมองเห็นทะลุปรุโปร่ง ประดุจเหมือนไม่มีอะไรมา ห่อหุ้ม

ประทับนั่งหรือยืนอยู่บนอาสนะเป็นรูปบัวบาน แท่นความหมายถึงความเป็นผู้ฉลาด เป็นผู้ถึงพร้อม ต่อการตรัสรู้

บทสรุป (Conclude)

การสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรก มีข้อสังเกตที่สำคัญดังประการต่อไปนี้ คือ พระเจ้ามิลินท์ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก และต่อจากนั้นชาวกรีกที่อยู่ทางทิศเหนือของอินเดียก็ได้นับถือพุทธศาสนากันไปจนปรากฏเป็นพุทธศิลป์ ตระกูลหนึ่งเรียกว่าตระกูลคันธารราษฎร์ ซึ่งศิลปะคันธารราษฎร์ดูเหมือนเป็นศิลปะแรก ที่กล่าวประดิษฐ์พระพุทธรูปขึ้นเป็นรูปมนุษย์ ในอีกหลักฐาน บ่งบอกว่าพระเจ้ากนิษกะ ยังทรงเป็นพระราชาองค์แรกที่โปรดให้ตีพิมพ์พระพุทธรูปขึ้น เพราะบนด้านหลังของเงินเหรียญของพระองค์ด้วย สิ่งนี้อาจทำให้เห็นได้ว่าพระพุทธรูปสร้างขึ้นเป็นครั้งแรกใน รัชกาลพระเจ้ากนิษกะอีกด้วย

คติการสร้างรูปเคารพเป็นพระพุทธรูปจึงน่าจะได้แรงบันดาลใจจากอิทธิพลของชาวกรีกที่แพร่หลายตั้งแต่ในครั้งนั้น และนำเอาคติความเชื่อต่าง ๆ เข้ามาผสมผสานกับความเชื่อเดิมของชาวพื้นเมือง ส่งผลให้หน้าความนิยมในการสร้างรูปเคารพเทพเจ้าของชาวกรีกมาสร้างเป็นพระพุทธรูปขึ้น ดังนั้น พระพุทธรูปสมัยคันธารราษฎร์ ซึ่งเป็นสมัยแรกสุดที่มีการสร้างพระพุทธรูป จึงมีลักษณะเป็นแบบชาวกรีกค่อนข้างมาก ทั้งรูปร่าง หน้าตา และลักษณะการครองจีวร

เอกสารอ้างอิง (References)

- เทพ สาริกบุตร. (2503). *พุทธศาสนิกพีธี*. กรุงเทพฯ: อุตสาหกรรมกรรมการพิมพ์.
- ผาสุข อินทราวุธ. (2541). *พระพุทธรูปและพุทธศิลป์ในประเทศไทย*. ใน *หนังสือเรียนสังคมศึกษา ส 042*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- พระครูธีรสุตพจน์ (สง่า ไชยวงศ์). (2557). *วิเคราะห์ครุฑในพระพุทธรูปศาสนาที่มีอิทธิพลต่อการสร้างงานพุทธศิลป์กรรม ล้านนา*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2551). *ลักษณะไทย พระพุทธรูปภูมิมา อัตลักษณ์พุทธศิลป์ไทย*. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์ พลับลิชซิง จำกัด.

- ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2537). *ธรรมแห่งอริยะ*. กรุงเทพฯ: สนพ.สยามรัฐ.
- มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. (2549). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2550). *พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม อักษร ก-ฮ ฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพฯ: ตำนสุทธาการพิมพ์ จำกัด .
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. (2542). *ศิลปะกับชีวิต*. กรุงเทพฯ: บริษัท เอสพีเอฟ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2542).
หน้า 91.: บริษัท เอสพีเอฟ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด.
- วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. (2737). *ศิลปะกับชีวิต*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นอ้อ.
- ศ. แสง จันทร์งาม. (2534). *ศาสนศาสตร์*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- ศ.มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2545). *ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สนพ.มติชน.
- ศ.มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2545). *ศิลปะอินเดีย*. กรุงเทพฯ: องค์การการค้าคุรุสภา.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2554). *พระพุทธรูปสำคัญและพุทธศิลป์ในดินแดนไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ. (2517). *ตำนานพระพุทธเจดีย์*.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ. ฝาสุก อินทราวุธ. และวรนัย พงศาชลากร . (2544).
อภินิหารสถานแหล่งผลิต พระพุทธรูปองค์แรกในโลก. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- สมบุรณ์ ดำดี. (2544). *การศึกษาพุทธปรัชญาในงานพุทธศิลป์ เพื่อเป็นแนวทางการออกแบบตกแต่งภายในพิพิธภัณฑ์ พุทธศิลป์*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2550). *คำบรรยายพระไตรปิฎก*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- อภัย นาคคง. (2533). *ความรู้เบื้องต้นวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ*. กรุงเทพฯ: ท.วัฒนาการพิมพ์.